

Липинський Віталій Володимирович - д-р іст. наук, професор кафедри історії й права Донецького національного технічного університету; Роціна Лариса Олексіївна - канд. іст. наук, доцент кафедри гуманітарних і суспільних дисциплін Донецького державного інституту штучного інтелекту.

ПРАВОСЛАВНА ДУХОВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

У статті розглянуто процес розбудови православної духовної освіти, вплив на нього розколу в українському православ'ї, вивчено мережу, модель і структуру відповідних навчальних закладів, системи управління та фінансування останніх, матеріальну базу та соціальний статус їх викладачів.

Процеси суспільної реабілітації релігії, встановлення правових відносин між державою й церквою, зростання авторитету останньої в країні спричинили необхідність у відкритті навчальних закладів для вирішення проблеми забезпечення її кваліфікованими кадрами священнослужителів. У системі релігійної освіти мережа і структура освітніх установ формувалися залежно від духовних потреб суспільства. На початку 90-х рр. ХХ ст. склалися сприятливі умови для розвитку мережі православних навчальних закладів України.

Процес розбудови духовної освіти впливав на посилення позиції церков у суспільстві й певною мірою стимулював становлення української державності.

Незважаючи на важливість та актуальність вказаної проблеми, науковці ще не зверталися до її детального розгляду. Метою даної статті є вивчення мережі, моделі й структури, а також системи управління і фінансування, матеріального становища православних навчальних закладів, соціального статусу їх викладачів.

Слід зазначити, що пошук джерельної бази для розв'язання поставленої мети був проблемним із кількох причин. По-перше, оскільки церква відділена від держави, освітні установи не уповноважені надавати звіти органам останньої; по-друге, не розроблено чіткої системи звітів "єпархія - навчальний заклад"; по-третє, з навчальних комітетів при священних синодах Української православної церкви (далі - УПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) і патріархії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) фактично налагоджено систему збору інформації про діяльність освітніх установ тільки першою з них, останні перебувають у стані розбудови. Необхідна інформація збиралася на основі даних канцелярій окремих навчальних закладів, церковної та світської періодики, джерел, зібраних Державним комітетом України в справах релігій.

Побудова мережі православних освітніх установ у незалежній Україні здійснювалась єпархіальними управліннями при підтримці священних синодів (УПЦ й УПЦ КП) і патріархії (УАПЦ). Розгортання мережі навчальних закладів було справою церковною. Державні органи лише констатували факти відкриття та діяльності православних освітніх установ. Мережа православних

навчальних закладів включає: єпархіальні училища і семінарії (середня ланка православної освіти), академії й колегіуми (вища ланка).

Процес формування мережі православних освітніх установ держави перебував у прямій залежності від процесу відродження релігійного життя, який розпочався у другій половині 80-х рр. ХХ ст. в СРСР і набув нового поштовху зі здобуттям Україною незалежності. На цей процес впливали суттєві фактори, серед котрих слід зазначити: демократичні зміни у суспільстві, які зумовили активізацію духовного життя; зростання чисельності релігійних громад, що призвело до гострої нестачі кадрів священнослужителів; зміни в українському законодавстві, котрі значною мірою прискорили процес виникнення православних освітніх установ; церковний розкол, що спричинив появу навчальних закладів різних гілок православ'я.

У 1985 р. на території СРСР існувало дві православні духовні академії (у Ленінграді та Москві) й три семінарії Російської православної церкви¹. В Україні діяла лише одна освітня установа РПЦ - Одеська духовна семінарія, кількість випускників якої не могла забезпечити зростаючу потребу у церковнослужителях. Тому на 1991 р. 75% священників в Україні не мали навіть середньої відповідної освіти і отримували духовний сан рукоположенням правлячого архієрея на підставі бажання служити церкві при наявності світської вищої, а у деяких випадках навіть середньої освіти².

Розгортання демократичних процесів, активізація релігійного життя в Україні, якому сприяло відзначення у 1988 р. тисячолітнього ювілею прийняття християнства, привели до поживлення діяльності православної церкви, зростання чисельності відповідних громад. Так, з 1985 по 1990 р. кількість їх у РПЦ в Україні зросла на 59 одиниць і становила 4418³. Швидке зростання релігійної мережі загостило проблему забезпечення церкви кадрами.

Процесу збільшення чисельності православних навчальних закладів значною мірою сприяли зміни в українському законодавстві, формування конституційно-правового поля державно-церковних відносин. Основні пріоритети політики щодо релігії й церкви визначалися Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., законами України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р., "Про власність" від 26 березня 1991 р., "Про альтернативну (невійськову) службу" від 12 грудня 1991 р., "Про загальний військовий обов'язок" від 25 березня 1992 р.⁴, постановами Кабінету Міністрів України відносно повернення організаціям культового майна, деякими іншими законодавчими актами.

Базовим серед вищезазначених юридичних актів є Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", який надає право церковним управлінням створювати свої освітні установи на основі власних статутів і реєструвати їх згідно зі ст. 14 даного закону. Таким чином, духовні навчальні заклади, які виникли в Україні до прийняття цього закону, отримали право вільного розвитку.

Для учнів світських і православних освітніх установ було встановлено рівні права. Так, у статті 11 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" вказується, що "громадяни, які навчаються в середніх та вищих духовних навчальних закладах, користуються правами та пільгами по звільненню від військової служби під час навчання, оподаткуванню, включенню часу навчання в трудовий стаж"⁵. Законом також встановлено майнове становище релігійних освітніх установ.

Таким чином, законодавчі акти відкривали перед церквою правові можливості релігійної освіти, що значною мірою сприяло зростанню кількості православних навчальних закладів України.

Іншим важливим фактором, який вплинув на формування мережі духовних освітніх установ, був церковний розкол, що виник на політичному і національному підґрунті й призвів до формування кожною православною церквою власної мережі православних навчальних закладів. Фактично протягом 1989 - 1993 рр. відбулося 3 церковних розколи. Початком першого розколу слід вважати утворення у лютому 1989 р. Ініціативного комітету з відновлення Української автокефальної православної церкви⁶. У червні 1990 р. у Києві відбувся Собор останньої, який ухвалив постанови, що визначили основні напрямки її розвитку на тривалий період.

Легалізація УАПЦ, з одного боку, закріпила церковний розкол у православ'ї, з іншого - посилила її вплив на населення (переважно в Західній Україні). Так, на 1 січня 1991 р. ця церква мала 811 громад, 96% яких були розташовані у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях⁷.

Проголошення Україною незалежності стало каталізатором другого церковного розколу. Слід зазначити, що, згідно з рішенням архієрейського собору РПЦ 30 - 31 січня 1990 р., церква в Україні офіційно отримала назву Української православної церкви⁸. З 1 по 3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській лаврі відбувся помісний собор УПЦ, що порушив питання про надання УПЦ автокефалії⁹. Проте архієрейський собор РПЦ (31 березня - 4 квітня 1992 р.) відмовив УПЦ в автокефалії. У такій ситуації частина священнослужителів УПЦ 25 червня 1992 р. в Києві скликала Всеукраїнський православний об'єднавчий собор, який проголосив створення нової конфесії - Українську православну церкву Київського патріархату¹⁰.

Третій розкол православ'я, що стався після підписання документа про об'єднання між УАПЦ та деякими представниками УПЦ КП (жовтень 1995 р.), супроводжувався не створенням нової фундації, а лише перерозподілом існуючих парафій між УПЦ КП та УАПЦ¹¹.

Таким чином, розкол українського православ'я призвів до виникнення трьох основних течій, які протягом 90-х рр. ХХ ст. були найвпливовішими, а саме: Української православної, що перебувала в особливих стосунках підпорядкованості Московській патріархії; православної Київського патріархату й автокефальної православної церкви. Останні дві функціонували як самостійні релігійні структури. З 1996 р. постійно велися переговори і консультації між православними церквами, в яких з'ясовувалися позиції стосовно об'єднання. Поширення впливу вселенського патріарха Варфоломія

І на розв'язання проблем українського православ'я викликало негативну реакцію Московської патріархії й відповідно УПЦ. Слід зазначити, що протягом 90-х рр. ХХ ст. УПЦ КП та УАПЦ так і не були визнані Вселенською патріархією й вважалися частинами православної церкви, що перебували в розколі. Одним із негативних наслідків його став той факт, що кожна конфесія стала формувати власну мережу навчальних закладів.

Ще одним важливим фактором, який впливав на формування сітки духовних освітніх установ, було зростання чисельності релігійних громад. Так, кількість останніх в українських православній та православної Київського патріархату церквах з 1994 до 2001 р. зросла на 71% та 40% відповідно.

Зростання чисельності релігійних громад викликало потребу в підготовці нових кадрів церковнослужителів та стимулювало розвиток мережі духовних навчальних закладів. У 1994 р. найкраща забезпеченість кадрами була в УПЦ КП (88%), в основному за рахунок переходу в цю конфесію священників з УПЦ й УАПЦ. Далі знаходилась Українська православна церква - 81%¹². Найгіршим було становище УАПЦ, де на початок 1994 р. забезпеченість цієї конфесії священнослужителями становила 64% від необхідного, а на початок 1997 р. -33%¹³.

Отже, зростання релігійної мережі православних конфесій при гострій нестачі кваліфікованих кадрів священників викликало необхідність вирішення проблеми щодо відкриття духовних освітніх установ для Української православної церкви Київського патріархату та УАПЦ, розширення сітки навчальних закладів для УПЦ.

Формування мережі православних навчальних закладів відбувалося нерівномірно і мало певні особливості. Їх вивчення дало змогу виділити 4 етапи формування сітки духовних освітніх установ усіх гілок православ'я. На першому (1991 - 1992 рр.) виникають перші навчальні заклади Української автокефальної православної церкви й розширюється релігійна мережа УПЦ. Так, у 1991 р. було засновано Київську та Івано-Франківську духовні семінарії та Боринську регентсько-дяківську школу УАПЦ¹⁴. У 1992 р. почали діяти Львівська духовна семінарія Української автокефальної православної церкви і Київська духовна академія¹⁵ та Хмельницьке духовне училище Української православної церкви¹⁶.

Для другого етапу (кінець 1992 р. - 1994 р.) було характерним розширення мережі релігійних освітніх установ у зв'язку з виникненням нової конфесії - Української православної церкви Київського патріархату. У той період засновано п'ять навчальних закладів УПЦ КП: у жовтні 1992 р. - Волинську духовну семінарію, 1993 р. - київські духовні академію і семінарію, Чернігівське духовне училище та Львівську духовну семінарію¹⁷. У 1993 р. проведено перший набір учнів у Харківське духовне училище УПЦ та Харківську духовну семінарію УАПЦ¹⁸.

Третій етап (1995 - 2000 рр.) ознаменувався бурхливим розвитком мережі освітніх установ усіх православних конфесій. У Державному комітеті України в справах релігій зареєстрували свої статuti Хустське, Рівненське, Межирицьке училища, Почаївська семінарія (1995 р.), Полтавське духовне

училище (1997 р.), Луганське церковно-співоче училище (1999 р.), Сумське пастирсько-богословське училище (2000 р.) Української православної церкви¹⁹. УПЦ КП у 1995 р. відкрито Запорізьке духовне училище. Впродовж 1996 - 1997 рр. було проведено перші набори слухачів у Дніпропетровське, Тернопільське, Коломацьке та Рівненське духовні училища, Житомирську духовну школу, Івано-Франківську та Збаразьку духовні семінарії, Львівську духовну академію Української православної церкви Київського патріархату²⁰. У 2000 р. почало діяти Східно-Українське духовне училище УПЦ КП²¹. У той період УАПЦ заснувала 2 вищі й один середній навчальний заклад, а саме: у 1997 р. - Івано-Франківську вищу богословську академію; 1999 р. - Київську колегію св. Петра Могили та Тернопільську духовну семінарію²². У 2001 р. Державним комітетом України в справах релігій було зареєстровано статут Кам'янець-Подільського духовного училища УАПЦ²³.

Слід зазначити, що на третьому етапі формування мережі релігійних освітніх установ виникла Свято-Кирило-Мефодіївська заочна семінарія Російської істинно-православної церкви за кордоном, яка оголосила перший набір слухачів у 1998 р.²⁴.

Четвертий етап у процесі розгортання мережі духовних навчальних закладів розпочався в 2001 р. Слід відмітити, що виникнення нових освітніх установ відбувалося повільно й мало за мету не стільки забезпечення кадрами священнослужителів (на це вказує той факт, що з кінця 90-х рр. ХХ ст. у православних навчальних закладах відмовилися від такої форми навчання, як екстернат), скільки розширення географії відповідно до сфер свого впливу (див. табл.).

Таблиця демонструє значне чисельне зростання мережі освітніх установ православних конфесій. Деякі навчальні заклади УПЦ та УПЦ КП почали працювати ще до реєстрації в Державному комітеті України в справах релігій (в таблиці вони вказані в знаменнику).

Мережа релігійних освітніх установ України у 1991 - 2001 рр.

Роки на 31 грудня	Українська православна церква		Українська православна церква Київського патріархату		Українська автокефальна православна церква	
	навчальних закладів	кількість учнів	навчальних закладів	кількість учнів	навчальних закладів	кількість учнів
1991	4/4	1354	-	-	3	100
1994	7/2	1870	5/2	774	2	53
1996	11/10	2736	8/3	775	3	285
1998	12	3070	14	1324	5	203
2000	13	3654	14	1649	7	279
2001	14	4185	15	1781	8	285

Слід зазначити, що, навіть зареєструвавши статут, окремі духовні освітні установи або закрилися відразу, не знімаючись із реєстрації, або почали

працювати значно пізніше. Ця особливість характерна для навчальних закладів УАПЦ. Так, Боринська регентсько-дяківська школа була зареєстрована у 1991 р., але припинила свою діяльність на початку 90-х рр. ХХ ст. через відсутність достатньої матеріально-технічної бази. Слухачі були переведені в інші освітні установи Української автокефальної православної церкви²⁵. Колегія св. Петра Могили у м. Києві так і не почала працювати, а призначений ректором протоієрей Юрій Бойко став депутатом Верховної Ради. Івано-Франківська вища богословська академія зареєструвала свій статут у 1997 р. і перебувала у стані розбудови. Навчальний процес там розпочався лише з 2002 р. Отже, з 8 навчальних закладів УАПЦ, зареєстрованих Державним комітетом України у справах релігій, протягом періоду, що вивчається, функціонували тільки 6.

Таким чином, на 2001 р. православні конфесії в Україні мали 38 освітніх установ, з яких 14 належали УПЦ, 15 - УПЦ КП, 8 - УАПЦ, 1 - Російській істинно-православній церкві за кордоном. Для порівняння зазначимо, що за той період Українська греко-католицька церква відкрила 12 навчальних закладів, римо-католицька - 6. Загалом в Україні Державним комітетом України у справах релігій протягом 1991 - 2001 рр. було зареєстровано 121 освітню установу різних релігійних конфесій, течій та напрямків, з яких православ'я становило 32%²⁶.

Процес виникнення православних духовних навчальних закладів був тісно пов'язаний із територіальним розташуванням релігійних громад різних гілок православ'я. Тому доречним буде розглянути процес формування мережі духовних освітніх установ у географічному аспекті. Із цього боку добре простежується нерівномірність розташування православних навчальних закладів по різних регіонах держави. Так, у Західній Україні знаходилося 20 духовних освітніх установ, що становило 52% їх загальної чисельності. Кожна область була представлена кількома православними навчальними закладами (Чернівецька область - теолого-філософським факультетом при Національному університеті)²⁷. Цей факт пояснювався високою релігійною активністю населення. Особливо виділяється Івано-Франківська область, в якій діяло 3 духовні освітні установи.

Разом із тим 9 областей України не мали жодного православного навчального закладу, зокрема південь: Автономна Республіка Крим, Херсонська, Миколаївська області й ін. У Донецькій області, яка є найбільшою в Україні за чисельністю населення, було відкрито 7 вищих та середніх духовних освітніх установ - протестантських, іудейських, ісламських, але жодної православної. На початок 2001 р. там діяло 1013 релігійних громад, з яких православних було 458. Забезпечували діяльність останніх 551 церковнослужитель, з яких тільки 246 мали духовну освіту²⁸. Тобто забезпеченість Донецької області кваліфікованими кадрами священиків становила 54% від їх загальної кількості. Низький рівень кваліфікації православних пастирів певною мірою обумовлював швидкі темпи зростання чисельності протестантських конфесій регіону, які протягом 90-х рр. значно випереджали православні²⁹.

У конфесійному аспекті навчальні заклади УАПЦ були розташовані переважно в Західній Україні, де знаходилась основна кількість парафій цієї церкви. Єдина освітня установа її, що діяла у Східній Україні, - Колегія патріарха Мстислава (м. Харків). Більш широкою за географією розташування була мережа навчальних закладів українських православної й православної Київського патріархату церков. Але і тут простежувалися нерівномірності. У Києві діяли духовні академія і семінарія обох гілок православ'я. На сході України до 1999 р. УПЦ було відкрито лише одну освітню устанovu - Харківську духовну семінарію, яка не мала заочної форми навчання. Якщо враховувати той факт, що Українська православна церква протягом 90-х рр. XX ст. залишалася найвпливовішою церквою сходу України (наприклад, у Донецькій області на неї припадало 94% загальної кількості православних громад), то проблема відкриття духовних закладів у цьому регіоні залишається досить гострою.

Отже, на формування мережі православних освітніх установ впливали фактори, які взаємопов'язані й впливають один з одного, а саме: демократизація суспільства, активізація діяльності церкви, зростання чисельності релігійних громад, гостра нестача кваліфікованих кадрів священнослужителів, розкол, що привів до поділу сітки духовних навчальних закладів за конфесійною ознакою. Пік процесу її формування припав на 1995 - 2000 рр. і до кінця періоду, що вивчається, не закінчився, хоча простежувались ознаки стабілізації темпів зростання кількості духовних освітніх установ.

Православна духовна освіта мала свою модель та структуру. Слід визначитися в змістовому навантаженні таких понять, як "модель" і "структура" освіти. Перше у широкому розумінні означає "будь-яке зображення, опис, схему якогось об'єкта, процесу чи явища"³⁰. Під другим слід розуміти побудову, внутрішнє впорядкування, взаєморозташування й зв'язок складових частин будь-чого³¹. Формування моделі та структури сучасної православної духовної освіти в Україні має 450-літню історію.

За роки незалежності остання набула певних змін. Модель і структура її навчальних закладів базувалася на оновленому Статуті духовних шкіл, прийнятому Св. Синодом у 1991 р. Він передбачав 3-ступінчасту модель православної освіти: епархіальне училище - семінарія - академія. Кожна ступінь її надавала певний рівень підготовки. Так, духовне училище - середня освітня установа, яка готувала церковнослужителів й інших працівників для релігійних громад усіх областей України. Завдання училищ полягало у випуску священників певної спеціалізації. У духовній семінарії відбувалася підготовка спеціалістів широкого профілю. Обидва типи навчальних закладів надавали середню богословську освіту, але відрізнялися терміном навчання, внутрішньою структурою, учбовими програмами тощо.

Вища православна освіта протягом періоду, що досліджується, надавалася у духовних академіях, які мали за мету підготовку кваліфікованих священнослужителів, учених; організацію і проведення наукових досліджень, розвиток інтелектуального життя церкви.

3-ступінчата модель духовної освіти, прийнята українськими православною й православною Київського патріархату церквами у цілому відповідала дореволюційній. Відмінності були зумовлені змінами суспільно-політичного становища, розвитком науково-технічного прогресу, процесами секуляризації православної освіти, іншими факторами. Якщо до революції 1917 р. існували парафіяльні школи, то у 90-ті рр. ХХ ст. такий тип навчального закладу був відсутній.

Частково його замінили недільні школи, в яких слухачі одержували початкові знання про церкву. Оскільки загальну середню освіту надавала держава, то необхідність у парафіяльних школах відпала.

За роки незалежності православні освітні установи стали більш відкритими. У них на конкурсних засадах приймалися усі бажаючі отримати духовну освіту, а не лише діти священнослужителів. В училищах поряд із чоловіками навчалися й жінки, що ще на початку ХХ ст. було неприпустимо. Однак основні принципи діяльності, внутрішня структура, виховна робота мали у своїй основі історичну спадщину минулого століття. Прикладом може служити той факт, що протягом другої половини 90-х рр. ХХ ст. простежувалися процеси підвищення рівня духовної освіти до світської, якій вона відповідала в дореволюційній Росії. Слід зазначити, що модель першої у майбутньому буде доповнена новими типами навчальних закладів, принаймні УПЦ. Згідно з рішенням архієрейського собору РПЦ 1994 р., підтриманим Українською православною церквою, модель духовної освіти повинна поєднувати традиційні навчальні заклади закритого типу з експериментальними - відкритого типу³². Із 2002 р. ведеться розробка принципів та засад діяльності таких освітніх установ.

Українська автокефальна православна церква протягом 90-х рр. ХХ ст. використовувала 2-ступінчатую модель духовної освіти, представлену схемою "семінарія - академія (колегіум)". Слід зазначити, що спеціальним комітетом при патріархії УАПЦ було розроблено нову модель навчальних закладів, затверджену патріархом Дмитрієм у 1999 р.³³. Нею передбачено створення 4-х типів духовних освітніх установ:

- єпархіальне училище - середній навчальний заклад, в якому здійснюється богословська підготовка священнослужителів, регентів і інших церковних працівників;

- єпархіальна семінарія (колегія) - вища освітня установа, в котрій здійснюється підготовка бакалаврів богослов'я, регентів та інших церковних працівників;

- духовна академія - вищий навчальний заклад, який проводить підготовку магістрів богослов'я. До навчання приймаються випускники вищих православних освітніх установ зі ступенями бакалавра богослов'я, на перехідний період - випускники семінарії зі статусом середнього духовного навчального закладу;

- патріарший інститут (університет) - вища освітня установа, де здійснюються наукові дослідження в галузі богослов'я та суміжних наук. Він може мати і навчальні факультети, а також відділення для підготовки магістрів

богослов'я. При інституті впроваджувалася додаткова освіта (підвищення кваліфікації) священників і інших церковних працівників.

Останні два навчальні заклади перебувають у підпорядкуванні патріарха, єпархіальні училища та семінарії - правлячого архієрея єпархії, до якої належать. Як видно з наведеної моделі, вона передбачає доведення рівня духовної освіти Української автокефальної православної церкви до світської, яка представлена схемою "училище - технікум - інститут (університет) - післядипломна освіта"³⁴.

Отже, на 2001 р. існували 2 моделі духовної освіти: одна мала 3 ступені й була прийнята УПЦ та УПЦ КП, інша - 2 ступені, за якою працювали навчальні заклади УАПЦ.

На 2001 р. православ'я в Україні мало 29 середніх освітніх установ (16 училищ та 13 семінарій), 5 вищих навчальних закладів (4 академії й 1 колегію). Духовним центром семінарії Російської істинно-православної церкви за кордоном був Свято-Троїцький монастир у місті Джорданвіллі (штат Нью-Йорк, США). Тому він розглядається як окрема православна освітня установа. Кількість навчальних закладів УПЦ та УПЦ КП збігалися: з 16 училищ 8 належали Українській православній церкві, 8 - Українській православній церкві Київського патріархату; з 13 семінарій 5 підпорядковувались УПЦ, 5 - УПЦ КП, хоча кількість громад останньої на 2001 р. становила 32% від Української православної церкви. Цей факт пояснювався тим, що кількість слухачів освітніх установ першої була значно більшою, ніж УПЦ КП.

Слід зазначити, що Житомирський навчальний заклад Української православної церкви Київського патріархату мав назву "школа", але за терміном навчання (3 - 4 роки) відповідав училищу. Заняття 1 і 2 класів здійснювалися за програмою Київської духовної семінарії, 3 й 4 - за програмою підготовки спеціалістів, необхідних для Житомирсько-Овруцької єпархії³⁵. Тому цю освітню установу віднесено до структурного підрозділу духовних училищ. Середня ланка навчальних закладів УАПЦ була значно меншою за УПЦ КП та УПЦ, що, по-перше, пояснювалося невеликою чисельністю громад цієї церкви, а, по-друге, їх контингент поповнювався за рахунок вищих навчальних установ.

Таким чином, модель духовної освіти, прийнята в 90-ті рр. ХХ ст. за рахунок доповнення новими типами навчальних закладів (училищ та колегіумів), дала змогу забезпечити єпархії необхідними кадрами спеціалістів різної кваліфікації.

Модель православної освіти передбачала певну структуру, яка обумовлена формою навчання, типом освітньої установи тощо. Структура духовних навчальних закладів залежала від форм учбового процесу, з яких основними були денна, заочна й екстернат. Останні дві - не традиційні для православної церкви. Їх введення зумовлене, з одного боку, необхідністю надання освіти практикуючим священнослужителям, з іншого - нестачею коштів та приміщень для навчання. Слід відмітити, що на початок 2001 р. існували 2 заочні духовні освітні установи - колегія патріарха Мстислава УАПЦ (далі - КПМ УАПЦ) та семінарія Російської істинно-православної

церкви за кордоном. Якщо остання прийняла заочну форму навчання як основну, то брак коштів не давав можливості відкрити денне відділення в КПМ УАПЦ, хоча статутом цього навчального закладу передбачено таке право³⁶.

Православні училища були спеціалізованими духовними освітніми установами, що мали одне або декілька відділень для підготовки церковних працівників. Приймалися в них особи чоловічої й жіночої статі, навчання тривало 2 - 4 роки. Всі училища можна умовно поділити на 2 групи: малофахові та багатофахові. До першої слід віднести духовно-пастирські, які мали термін навчання 4 роки і готували священнослужителів. Прикладом таких навчальних закладів служили Хустське, Полтавське й Рівненське училища Української православної церкви та Рівненське і Тернопільське - УПЦ КП. У багатофахових училищах було відкрито декілька відділень, термін навчання становив 2 - 3 роки. Так, у Коломийському духовному училищі УПЦ КП у 1996/1997 навчальному році діяли відділення : регентське - готувало регентів (керівників церковного хору) й псаломщиків; іконописне - художників-іконописців; церковного малярства - майстрів церковного розпису; різниче - майстрів пошиття церковного начиння й священного одягу³⁷.

Із другої половини 90-х рр. ХХ ст., з вирішенням проблеми приміщень простежувався процес розширення православних освітніх установ за рахунок відкриття нових відділень. Так, Житомирське духовне училище УПЦ КП почало функціонувати з 1997 р. як пастирське. Протягом 1998 - 2000 рр. у ньому було відкрито псаломницьке, реставраційне й відділення прикладного ремесла³⁸. Із 1998 р. в Запорізькому духовному училищі Української православної церкви Київського патріархату, з 2000 р. у Сумському пастирсько-богословському училищі УПЦ були створені регентські відділення. Таким чином, відкриття нових відділень приводило до перетворення малофахових училищ у багатофахові.

Духовна семінарія - середній навчальний заклад закритого типу, в який приймалися чоловіки з 18 років (в УПЦ - з 20). Термін навчання становив 4 роки. Випускники училищ мали право вступу на 3-й або 4-й курси духовної семінарії, в яких велася підготовка церковнослужителів широкого профілю, переважно парафіяльних священників. Протягом 90-х рр. ХХ ст. семінарії всіх православних конфесій мали одне відділення - богословське.

Вища православна духовна освіта в Україні впродовж періоду, що досліджується, надавалась 5 навчальними установами. Структура вищих освітніх закладів Української автокефальної православної церкви дещо відрізнялася від УПЦ і УПЦ КП. Українська православна церква на кінець 2001 р. мала одну академію в Києві, УПЦ КП - у Львові та Києві. Базуючись на кращих традиціях православної академічної освіти, за структурою вони суттєво не відрізнялися. Тому розглянемо їх комплексно. Академія - вищий богословський навчальний заклад, в який приймалися особи чоловічої статі після закінчення семінарії. Термін навчання становив 4 роки. Було відкрито денне й заочне відділення. В академіях Української православної церкви

Київського патріархату та УПЦ протягом 90-х рр. ХХ ст. діяв один факультет - богословський³⁹.

У дореволюційній Росії вища духовна освіта за структурою й якістю дорівнювала державній. У період, що досліджується, вона в Українській православній церкві та УПЦ КП, хоча і мала тенденцію підтягнення до рівня державної, але багато у чому їй поступалася. По-перше, в академіях було відкрито лише один факультет, а не три, які у 1910 р. діяли в Київській (далі - КДА), і не декілька, як у сучасних державних вищих навчальних закладах (ВНЗ). По-друге, ступінь кандидата богослов'я здобувався студентами без відповідного навчання в аспірантурі, що, на думку авторів, не відповідає сучасним вимогам не тільки світської, а й духовної освіти. Наприклад, в усіх закордонних духовних ВНЗ (Московській і Санкт-Петербурзькій академіях, Ягеллонському, Папському григоріанському університетах та інших) для здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я необхідно пройти навчання в аспірантурі⁴⁰.

Незважаючи на вищезазначені недоліки, рівень підготовки студентів академії УПЦ та УПЦ КП був досить високим, що забезпечувався, по-перше, кваліфікованим складом викладачів, а по-друге, самим терміном навчання (як вказувалося раніше, для отримання вищої духовної освіти необхідно закінчити семінарію). Повна богословська освіта становила 8 років.

Якщо українські православна і православна Київського патріархату церкви у розвитку академічної освіти багато в чому враховували досвід ХІХ ст., то Українська автокефальна православна церква більше орієнтувалася на сучасну світську: навчальні установи мали декілька факультетів, було відкрито бакалаврат та магістратуру. Вища освіта УАПЦ у 90-ті рр. ХХ ст. представлена двома навчальними закладами.

У колегії патріарха Мстислава Української автокефальної православної церкви навчання відбувалося на двох факультетах: богословському й катехитично-му. Перший готував священнослужителів (приймалися чоловіки). Термін навчання - 5 років. На катехитичний приймалися чоловіки і жінки. Термін навчання становив 4 роки (випускники отримували диплом бакалавра)⁴¹. Катехитичний факультет випускає священнослужителів (чоловіків), жінки отримують право працювати викладачами парафіяльних та недільних шкіл, керувати біблійними гуртками тощо.

Колегія патріарха Мстислава (КПМ) УАПЦ мала декілька особливостей. По-перше, протягом періоду, що вивчається, це була єдина православна навчальна установа в Україні, де жінки отримували вищу духовну освіту; по-друге, вона зазнала структурного розширення, оскільки катехитичний факультет відкрито на третій рік існування колегії; по-третє, це єдиний навчальний заклад Української автокефальної православної церкви, розташований у Східній Україні.

В Івано-Франківській вищій богословській академії УАПЦ (ВБА УАПЦ) готували священнослужителів на двох факультетах: філософському та богословському. Було відкрито денне й заочне відділення. Перший набір слухачів відбувся в 2002 р. Статутом академії було передбачено створення

аспірантури для підготовки наукових працівників у галузі богослов'я⁴². Слід зазначити, що для навчання у вищих учбових закладах Української автокефальної православної церкви достатньо було мати середню світську освіту, що відрізняло їх від аналогічних установ УПЦ та УПЦ КП. З одного боку, це полегшувало процес отримання вищої богословської освіти, з іншого, на думку авторів, духовні ВНЗ УАПЦ дещо поступались якістю освіти в порівнянні з вищими навчальними закладами українських православної та православної Київського патріархату церков завдяки значно меншому терміну навчання.

Структура вищих духовних освітніх установ включала кафедри, процес формування яких відбувався протягом 1992 - 2001 рр. Умовно його можна поділити на 3 етапи. Перший етап (1992 - 1994 рр.) пов'язаний із проблемою гострої нестачі педагогів богословських дисциплін (особливо фахівців із канонічного права). За таких умов викладачам доводилось читати по декілька курсів. Тому чіткого розподілу у ВНЗ на кафедри не існувало. Наприклад, у 1992/1993 навчальному році у Київській духовній академії УПЦ працювали 8 педагогів, які забезпечували викладання 18 предметів на 1-му та 2-му курсах⁴³.

Другий етап (1995 - 1998 рр.) - це період формування основних кафедр. Поповнення складу викладачів забезпечило об'єднання їх за предметною ознакою і комплектування кафедр. Оскільки з 1994 р. до навчальних програм було включено світські дисципліни, то вони об'єднували декілька курсів. Так, у 1997 р. в Київській духовній академії УПЦ КП діяли кафедри стародавньої Української православної церкви, Святого писання, церковного права, богослов'я, літургики та церковної музики⁴⁴. Перші три включали до свого складу низку світських дисциплін. Аналогічні кафедри було сформовано в КДА УПЦ.

Третій етап (1998 - 2001 рр.) характеризувався структурними змінами вже сформованої системи кафедр. Так, у 2000/2001 навчальному році в Київській духовній академії Української православної церкви відбувся поділ кафедри Святого писання на дві: Старого й Нового Заповітів; виділено в окрему кафедру іноземних мов. У 2001 р. в КДА УПЦ КП в окрему кафедру історії виділено всесвітню історію й історію України, церковну археологію. До кінця періоду, *щовивчається*, третій етап ще не закінчився, і процес поділу кафедр у міру доповнення програмних курсів новими дисциплінами буде продовжуватися.

Отже, протягом 90-х рр. ХХ ст. структурну перебудову православних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти було фактично завершено.

Ця структура включала систему управління, яка у середніх та вищих освітніх установах мала ряд відмінностей. Вона в системі керівництва середніх навчальних закладів усіх гілок православ'я базувалася на поєднанні традиційних і сучасних методів управління з метою максимально ефективного забезпечення їх діяльності. За зразком державних освітніх установ вищим керівним органом училищ та семінарій була педагогічна рада або рада училищ. Участь колективу у вирішенні важливих питань функціонування духовних

навчальних закладів була важливим кроком у демократизації управління ними. Адже до середини 80-х рр. ХХ ст. всі керівні функції зосереджувалися в руках ректора. В окремих випадках зберігалася монополія в управлінні. Так, усі керівні функції Свя-то-Кирило-Мефодіївської духовної семінарії знаходилися в нього, Чернігівського духовного училища регентів-псаломщиків УПЦ - завідуючого⁴⁵.

До складу адміністрації середніх православних навчальних закладів входили ректор, інспектор, проректор, завідувачі відділами (для училищ), економ, секретар вченої ради, духівник, викладачі. Ректор відповідав за навчально-виховний, а також економічний стан освітньої установи. В обов'язки інспектора входив контроль дисципліни, поведінки й побутових умов слухачів училища або семінарії. На період відсутності ректора його заміщав інспектор. Тобто особливої різниці між державними та духовними навчальними закладами в структурі управління не простежувалося. Православні середні освітні установи зберегли консервативність у питанні призначень на вищі керівні посади. Якщо у світських освітніх навчальних закладах директор обирався на загальних зборах, то на посаду ректора та інспектора у духовних призначав правлячий архієрей єпархії, до якої належали семінарія або училище.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. у більшості освітніх установ частину функцій інспектора виконував проректор із навчальної роботи, що забезпечувало чіткішу систему управління й дозволяло першому зосередитися на виховній. Посада проректора була відсутня в Межирицькому духовно-пастирському училищі Української православної церкви, Чернігівсько-Сумському училищі та Львівській духовній семінарії УПЦ КП, Харківській духовній семінарії УПЦ⁴⁶. Отже, система управління середніх православних навчальних закладів за період, що вивчається, набула певних змін, а саме: стала більш демократичною і чіткою, хоча певний консерватизм, пов'язаний з особливостями цієї галузі освіти, зберігався.

Система управління вищими духовними навчальними закладами УПЦ та УПЦ КП, з одного боку, та УАПЦ, - з іншого, суттєво відрізнялись. Академії українських православної та православної Київського патріархату церков були створені за рішенням священних синодів і перебували в безпосередньому підпорядкуванні митрополита Володимира й патріарха Філарета. Духовні ВНЗ УАПЦ знаходились у підпорядкуванні тієї єпархії, на території якої діяли.

Академії УПЦ та УПЦ КП очолював ректор, який (за традицією) призначався Св. Синодом. У його функції входило формування професорсько-викладацького складу, вченої ради й інспекторської служби, вирішення поточних питань. Для вищих навчальних закладів Української автокефальної православної церкви притаманна виборність посадових осіб, що, на думку авторів, було більш ефективним. Адже колективу краще відомо, якій людині з їх оточення властиві якості керівника. Так, в Івано-Франківській вищій богословській академії УАПЦ ректор і проректор мали обиратися на 5 років не більше 2-х термінів.

Крім ректора, до складу адміністрації духовних ВНЗ входили: інспектор, який очолював інспекторську службу та за посадою був першим заступником ректора, проректор з навчальної роботи, економіст. До складу адміністрації вищих навчальних закладів УАПЦ входили також декани факультетів. Для академій Української православної церкви Київського патріархату було характерним поєднання посад інспектора й проректора з навчальної роботи в особі проректора з навчально-виховної роботи⁴⁷. Протягом 90-х рр. ХХ ст. завершено процес формування структури управління середніх і вищих православних освітніх закладів.

Таким чином, у становленні та розвитку системи духовної освіти в Україні важливе місце відводилося формуванню моделі й структури православних навчальних закладів. Прийнята 3-ступінчата модель її в УПЦ і УПЦ КП та 2-ступінчата в УАПЦ, сформована за досить невеликий проміжок часу структура учбових установ, з одного боку, дзеркально відображали традиційну модель православної освіти з внесенням деяких коректив відносно сучасних умов, а з іншого, - була спрямована на максимальне забезпечення церкви необхідними кадрами священнослужителів. Система управління православних духовних навчальних закладів України у 90-ті рр. ХХ ст. мала суттєві відмінності в межах різних гілок православ'я й була значно модернізована і доповнена порівняно з системою, що існувала за радянських часів.

Розвиток мережі духовних освітніх установ перебував у прямій залежності від системи фінансування й стану матеріально-технічної та учбової бази. Систему фінансування релігійних навчальних закладів встановлено статтею IX "Фінанси і майно" статуту про управління Українською православною церквою, в якій зазначено, що "духовні школи фінансуються із загальноцерковних коштів, добровільних відрахувань правлячих архієреїв та пожертвувань"⁴⁸. Крім того, кожен навчальний заклад, згідно зі своїм статутом, мав право на додаткові джерела доходу, якщо вони не суперечили канонам церкви і не були заборонені чинним законодавством.

Статтею 19 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" надано право церкві на підприємницьку, видавничу, реставраційну, сільськогосподарську діяльність. Прибуток від останньої оподатковувався у розмірах, встановлених для державних підприємств. Можливість такої діяльності була відображена в статутах майже всіх православних навчальних закладів. Наприклад, статутом КДА УПЦ передбачено право користуватися грошовими надходженнями від культових послуг, реалізації предметів релігійного призначення, створювати власні або спільні підприємства для проведення освітницької, видавничої, художньої й іншої господарської діяльності, відкривати рахунки у державних, комерційних, міжнародних, закордонних банках як у грошових одиницях України, так і в іноземній валюті⁴⁹. Щоправда, жодна духовна освітня установа протягом періоду, що вивчається, не займалася підприємницькою діяльністю.

Відповідно до Закону України "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р., від нього було звільнено доходи релігійних організацій,

одержані від надання культових послуг та продажу предметів відповідного призначення за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України. Тобто держава докладала певних зусиль для полегшення фінансового становища релігійних організацій, у тому числі й навчальних закладів (особливо це стосується багатофахових училищ, які в процесі учбової практики виробляли і реалізовували предмети культового призначення).

Незважаючи на певні заходи держави, фінансове становище православних духовних освітніх установ було дуже складним. Передбачена статутами церков система фінансування навчальних закладів не завжди діяла (особливо це стосується освітніх установ українських православної Київського патріархату та автокефальної православної церков. Так, якщо київські духовні академії й семінарії УПЦ КП і УПЦ отримували фінансову допомогу із загальноцерковних коштів, то регіональні навчальні заклади практично їй не мали. Не завжди надавали допомогу і єпархії, стан яких був скрутним. Таким чином, 90% освітніх установ знаходилися на самозабезпеченні за рахунок платного навчання, яке вносилося у формі "добровільних пожертвувань" (згідно з чинним законодавством, вони не підлягали оподаткуванню).

Розмір плати встановлювався кожним православним навчальним закладом індивідуально, але у порівнянні зі світськими освітніми установами був невеликим. Так, у Львівській духовній семінарії УАПЦ на вересень 2001 р. навчання коштувало 60 грн. на місяць, у КПМ УАПЦ - 200 грн. за семестр. У київських духовних академії та семінарії Української православної церкви навчання сплачували тільки учні й студенти заочного відділення - 200 гривень за рік. Отримані кошти використовувалися навчальними закладами для власних потреб: на ремонт приміщень, будівництво гуртожитків для слухачів, харчування, придбання підручників тощо.

Не відмовлялися православні освітні установи від пожертвувань державних і громадських організацій та підприємств, міжнародних організацій, окремих осіб. Так, спонсорами КДА УПЦ були Міжнародна кадрова академія, Городницький ставропігіанський монастир та ін.⁵⁰ Львівські духовні академія і семінарія УПЦ КП (далі - ЛДАіС УПЦ КП) протягом 90-х рр. ХХ ст. отримували допомогу продуктами від прихожан і тому мали змогу забезпечити слухачів безкоштовним харчуванням. ЛДС УАПЦ у 1998 р. було надано гуманітарну допомогу з Німеччини (столи, крісла, два комп'ютери).

У прямій залежності від системи фінансування православних навчальних закладів перебував стан їх матеріальної бази. Згідно з Указом Президента України "Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна" від 4 березня 1992 р., їм було передано в приватну власність понад 3500 храмів та інших культових споруд, а також понад 10 000 предметів церковного вжитку⁵¹. Вирішення державою майнового питання церкви надало можливість їй виділити приміщення для функціонування духовних освітніх установ. Слід зазначити, що 20% споруд останніх перебували в аварійному стані, потребували капітального ремонту. Зрозуміло, що для нього необхідний був

час, а розв'язання кадрової проблеми зумовило необхідність негайного відкриття православних навчальних закладів.

Цю проблему вирішували двома шляхами. Перший - на період ремонтних робіт освітня установа тимчасово розташовувалася у більш пристосованому для навчального процесу приміщенні. Прикладом служить Чернігівське духовне училище регентів-псаломщиків УПЦ, яке з моменту відкриття у 1989 р. розташувалось у митрополичих покоях. За півроку було відремонтовано двоповерховий будинок для проведення навчального процесу, гуртожиток і бібліотеку. У 1990/1991 навчальному році училище переїхало у новий корпус. Другий шлях (ним скористалися 80% освітніх закладів) - проведення ремонтних робіт та навчального процесу паралельно. Тобто з ранку учні навчались, а після обіду працювали.

Оскільки до передачі облдержадміністрацією споруд церкві в них розміщувалися світські установи, то часто це призводило до затягування часу, пов'язаного з вивільненням приміщень. Так, з 1992 р. ЛДС УПЦ КП розміщувалась у лівому крилі колишнього костелу Серця Ісусового, а в правому - функціонував міський шкірно-венеричний диспансер, який звільнив приміщення лише у 1998 р.⁵² Гірша ситуація склалася з приміщенням КПМ УАПЦ. Навчальний заклад було розташовано на другому поверсі Свято-Дмитріївського храму, який рішенням Харківської облдержадміністрації в 1992 р. передано Українській автокефальній православній церкві. До 90-х рр. ХХ ст. на його території розміщувалися кінотеатр "Спорт", кафе-бар, комерційні структури. Приміщення повністю звільнили тільки в 1998 р.

За засобами вирішення проблеми забезпечення приміщеннями освітні установи православних конфесій України можна умовно розділити на 5 груп. До першої слід віднести навчальні заклади, приміщення для діяльності яких було виділено на території храмів. При діючій церкві учні проходили практику, проводили там ранішні й вечірні молитви. У такий спосіб вирішили проблему приміщень більше 80% освітніх установ усіх гілок православ'я. Так, Харківське духовне училище УПЦ розташовувалося в приміщеннях при храмі Василя Великого, яких було замало при зростаючій кількості слухачів. Рішенням Харківської обласної державної адміністрації в 1996 р. було звільнено 2-поверхове приміщення при Свято-Петропавлівському храмі (раніше там знаходився військкомат) для духовного училища. У вересні 1996 р. останнє перетворили на семінарію і до 2000 р. повністю відремонтували.

Другу групу становили навчальні заклади, які діяли на території монастирів, процес відродження котрих розпочався із середини 80-х рр. ХХ ст. На час відкриття православних освітніх установ у більшості їх було проведено ремонтні роботи, і при необхідності монастирі на засадах договору з єпархіальними управліннями на певний період часу виділяли приміщення для діяльності духовним навчальним закладам.

До другої групи освітніх установ слід віднести, зокрема, Межирицьке духовно-пастирське училище УГЦ. Після рішення Рівненського єпархіального управління відкрити його було підписано угоду між єпархією і намісником Свято-Троїцького чоловічого монастиря в м. Межирич

Острозького району Рівненської області ігуменом Федором про надання останнім "5 кімнат у безкоштовне користування терміном на 4 роки для училища"⁵³. Монастир дозволив користуватися трапезною, бібліотекою, брати участь у храмових богослужіннях тощо. Таким же чином вирішено було проблему приміщень Тернопільською єпархією УАПЦ, семінарія якої діяла на території Тереховлянського чоловічого монастиря⁵⁴.

Третім засобом вирішення проблеми було виділення приміщень для навчальних закладів консисторіями і єпархіальними управліннями з частини власного фонду. Так вирішували питання приміщень українські православна Київського патріархату та автокефальна православна церкви. Тернопільським єпархіальним управлінням УПЦ КП для духовного училища було виділено 7 кімнат: 4 аудиторії, 2 спальні, учительська⁵⁵. Житомирське єпархіальне управління УПЦ КП із загальної площі 197,2 м² для духовної школи виділило 95 м² під аудиторії, 63 м² - під гуртожиток для іногородніх з усіма необхідними санітарно-гігієнічними умовами (кухня, туалет, душ); кімнати для ректора, викладацької, бібліотеки.

До четвертої групи віднесено ті православні освітні установи, що вирішували проблему забезпечення навчальними та житловими приміщеннями за рахунок укладення договорів із громадськими організаціями й об'єднаннями, що передбачено статтею 17 закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Таким правом скористалися 2 навчальні заклади Української православної церкви Київського патріархату. Запорізьке духовне училище орендувало у відкритого акціонерного товариства місцевого механічного заводу старе приміщення дитячого садка загальною площею 840 м². Східно-Українське духовне училище вирішило проблему навчальних приміщень шляхом укладення договору між Луганською єпархією УПЦ КП та Луганським коледжем культури та мистецтва, який зобов'язався забезпечити ними учнів⁵⁶.

До п'ятої групи належать духовні освітні установи, приміщення для діяльності яких були побудовані. Такий засіб вирішення проблеми є найкращим й у майбутньому планується всіма єпархіями. У 2001 р. нові навчальні корпуси мали лише столичні православні заклади: київські академії і семінарії УПЦ та УПЦ КП.

Рішення про відкриття у Києві духовної семінарії Української православної церкви було прийняте митрополією у 1988 р. На території Києво-Печерської лаври швидкими темпами почалося спорудження двоповерхового навчального корпусу, що дало змогу у жовтні 1989 р. зробити перший набір учнів. Будівництво приміщення академії тієї ж церкви тривало з 1990 р. по 1994 рік. Із 1995/1996 навчального року слухачі семінарії й академії вчилися в окремих корпусах. Кожний клас та курс мав свою аудиторію для проведення учбового процесу. У семінарському корпусі на другому поверсі було розташовано 4 навчальні класи, кабінети ректора, проректора з учбової частини, економіста, канцелярії, викладацька. Перший поверх займало заочне відділення, трапезна (для всіх слухачів КДАіС), санвузол. В окремому будинку

діяла бібліотека. На балансі київських духовних шкіл УПЦ у 2001 р. знаходилися 3 двоповерхові корпуси - гуртожитки учнів і студентів.

Отже, кожне єпархіальне управління, яке відкривало православну освітню установу, вирішувало проблему її забезпечення приміщеннями з власних ресурсів або за допомогою укладення договорів з монастирями чи громадськими організаціями. Так чи інакше, але протягом 90-х рр. ХХ ст. було створено певну матеріально-технічну базу духовних навчальних закладів України.

Важливою складовою будь-якої освіти є наявність кваліфікованих педагогічних кадрів. Система православної освіти, що існувала у 90-ті рр. ХХ ст. в Україні, передбачала значне розширення їх кадрового складу, створення системи підготовки і перепідготовки педагогів, була націлена на підвищення матеріального рівня та соціального статусу викладачів. Оскільки держава вважає теологічну освіту внутрішньою церковною справою, то духовні освітні установи знаходяться на повному утриманні церкви.

Кадровий склад педагогів православних навчальних закладів формувався шляхом залучення священнослужителів із духовною або вищою світською освітою й поповнення складу викладачів випускниками вищих і середніх релігійних освітніх установ. Недоліком першої половини 90-х рр. було те, що головна увага приділялася не педагогічній підготовці кадрів, а необхідності надання духовної освіти тим викладачам, котрі її не мали. З другої половини 90-х рр. ХХ ст. значно покращилися якісні характеристики педагогічного складу, що позитивно вплинуло на рівень підготовки учнів та студентів. Так, якщо у 1992 р. тільки 14% викладачів КДАіС УПЦ мали вищу богословську освіту, то на 2001 р. цей показник зріс до 94%, з яких 64% - кандидати богослов'я. Серед них слід відмітити проректора КДАіС УПЦ, доктора канонічного права, протоієрея Миколу Миколайовича Макара; магістра богослов'я, єпископа Митрофана (Юрчука), кандидата богословських наук, архімандрита Пантелеймона (Лугового)⁵⁷.

Значна частина педагогів православних навчальних закладів поряд із богословською мають і вищу державну освіту й учений ступінь. Так, викладач КДАіС УПЦ В. М. Чернишов є кандидатом філологічних наук. Ректор колегії патріарха Мстислава УАПЦ архієпископ Ігор (Ісіченко) - також кандидат філологічних наук⁵⁸.

Суттєвим фактором, що впливав на процес формування колективів педагогів, був матеріальний стан та соціальний статус їх у духовних установах України. Вони залежали від заробітної плати, житлових та побутових умов, соціальної захищеності й ставлення церкви до потреб останніх. Слід зазначити, що соціальний статус педагогів православних навчальних закладів у 90-ті рр. ХХ ст. суттєво відрізнявся від світських. Відокремивши церкву від держави та освіти законом України "Про свободу совісті й релігійні організації", а пізніше Конституцією України, уряд визнав теологічну освіту внутрішньою церковною справою. Педагоги з вищою духовною освітою, а також ученим ступенем, згідно із законодавством, не мали права викладати в державних навчальних установах⁵⁹. Для порівняння зазначимо: у країнах

Західної Європи (з 1999 р. - Росії) випускники вищих духовних освітніх закладів отримували дипломи державного взірця і мали право працювати у відповідних середніх навчальних установах; викладачі з ученим ступенем кандидата богослов'я - у державних ВНЗ⁶⁰.

В Україні протягом періоду, що вивчається, дипломи православних освітніх закладів не надавали права працювати у світських навчальних установах. Окремими державними ВНЗ України з кінця 90-х рр. ХХ ст. введено курси дисциплін, на які запрошують педагогів духовних академій, але цей процес не набув масового характеру. Так, викладачі Київської духовної академії УПЦ викладали курси лекцій у Міжнародній кадровій академії, Києво-Могилянській академії, Слов'янському університеті. У 2001/2002 навчальному році педагоги КДАіС УПЦ КП ієромонах Євстратій (Зоря) та протоієрей О. І. Антонюк викладали моральне й догматичне богослов'я в Донецькому державному інституті штучного інтелекту⁶¹.

Залишаючись повністю на забезпеченні церкви, переважна більшість педагогів православних навчальних закладів не отримувала заробітну плату й працювала безкоштовно. Праця в духовних освітніх установах відносилася до категорії "послугу", а заробітну плату викладачі отримували як священики, маючи свої парафії. Наприклад, протягом 90-х рр. ХХ ст. безкоштовно працювали педагоги у Харківській духовній семінарії УПЦ, Львівській духовній семінарії Української автокефальної православної церкви, Свято-Кирило-Мефодіївській семінарії Російської істинно-православної церкви за кордоном⁶².

У КПМ УАПЦ частина викладачів (за рішенням Львівських єпархіальних зборів 1996 р.) приїздила із Західної України. їм сплачували тільки витрати на проїзд. У львівських духовних академії та семінарії Української православної церкви Київського патріархату заробітну плату отримували тільки світські педагоги й обслуговуючий персонал. Священики, що займалися викладацькою діяльністю, поєднували її з практикою в парафіях. Так, ректор закладів митрофорний протоієрей Ярослав Ощудуляк поєднував керівництво академією та семінарією з працею у парафії с. Брюховичі, що під Львовом. Слід зазначити, що навантаження таких педагогів не перебільшувало 10 годин на тиждень, що в цілому відповідає йому й у викладачів державних навчальних закладів, які працювали за сумісництвом.

Частина навчальних закладів, що була спроможна виплачувати заробітну плату педагогам (Одеська духовна семінарія УПЦ, київські духовні академії та семінарії українських православної і православної Київського патріархату церков орієнтувались у розмірі її на державні тарифи. Так, заробітна плата викладачів КДАіС УПЦ на 2001 р. становила 200 - 300 гривень (залежно від стажу роботи).

Світські педагоги, що працювали в духовних навчальних закладах, отримували плату відповідно до кількості годин у розмірі, що дорівнював їх заробітній платі в державних освітніх установах. На період літніх канікул викладачам православних навчальних закладів обов'язково надавалася відпустка, термін якої дорівнював 30 календарним дням. Педагогам, що не

отримували заробітної плати, після закінчення навчального процесу і до 1 вересня надавалася безкоштовна відпустка. Таким чином, проблему оплати праці викладачам духовних освітніх установ у 90-ті рр. ХХ ст. слід вважати невіршеною. Це мало негативний вплив на матеріальний стан педагогів. Адже 60% останніх працювали безкоштовно, і єдиним засобом існування для них була парафія⁶³.

Важливе місце у матеріальному становищі викладачів православних навчальних закладів займав їх соціальний захист за рахунок державних фондів споживання. Це стосується перш за все забезпечення педагогів пенсіями. Держава виплачувала їм її, згідно зі статтею 28 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", в якій зазначалося: "...Громадяни України, які працюють в релігійних організаціях, в тому числі священнослужителі, підлягають соціальному страхуванню нарівні з робітниками та службовцями державних та суспільних підприємств, організацій. З цією метою релігійні організації роблять внески у фонд соціального страхування, пенсійний фонд".

Пенсії викладачам православних освітніх установ надавалися на загальних засадах після досягнення відповідного віку й наявності необхідного трудового стажу роботи. їх розмір встановлювався статтею 19 Закону України "Про пенсійне забезпечення", в якій зазначалося, що вони "...за віком призначаються в розмірі 55% від заробітку, але не нижче мінімального розміру пенсії за кожний повний рік роботи"⁶⁴. Тобто розмір останньої у педагогів духовних навчальних закладів залежав від розміру їх доходів. Слід зазначити, що викладачі православних освітніх установ протягом періоду, що вивчається, не мали права на пенсію за вислугою років, яка надавалася педагогам державних навчальних закладів, згідно із статтею 54 Закону України "Про пенсійне забезпечення". Цей факт був ще одним підтвердженням різниці у соціальному статусі викладачів світських і духовних освітніх установ України.

Крім пенсій, які надавала священнослужителям держава, кожною православною конфесією створювалися відповідні фонди, що передбачено статутами церков. Із них їм доплачували до державної пенсії, виходячи з духовного сану та стажу служіння. Наприклад, 4 березня 1992 р. на засіданні Св. Синоду УПЦ було прийняте "Тимчасове положення про церковні пенсії", за яким встановлювалися розміри останніх відповідно до ієрархії. Так, в архімандрита вона становила 250 руб., псаломщика - 220 руб. Тим, хто мав стаж служіння більше 25 років, до неї додавали 10 руб. за кожен додатковий рік роботи⁶⁵. За період, що вивчається, розмір пенсії педагогів духовних навчальних закладів неодноразово змінювався і на 2001 рік становив від 150 до 250 грн. на місяць⁶⁶.

Забезпечення викладачів православних освітніх установ житлом було складним. Прибутки з парафій витрачалися на будівництво храмів. Тому житлова проблема майже не вирішувалася. Педагоги, що не мали житла, забезпечувалися гуртожитком при навчальних закладах, монастирях або знімали помешкання в місті. Наприклад, у 2001 р. в гуртожитку КДАіС УПЦ КП при Михайлівському Золотоверхому монастирі проживали 20 викладачів, на території Києво-Печерської лаври в гуртожитку КДАіС УПЦ мешкали 16

педагогів⁶⁷. Викладачі у чернечому сані мешкали в монастирях. Фактично гостра житлова проблема стояла тільки перед викладачами столичних православних навчальних закладів, оскільки по єпархіях формування педагогічних колективів відбувалося з місцевих кадрів. Але вирішити проблему забезпечення викладачів духовних освітніх установ постійним житлом протягом періоду, що вивчається, церкві не вдалося.

Отже, загалом соціальний статус педагогів православних навчальних закладів, незважаючи на окремі заходи держави й церкви, протягом 90-х рр. ХХ ст. перебував у принизливому стані. Водночас слід відмітити, що зростання популярності духовної освіти позначилося на моральному стані викладачів, формуванні поважного ставлення до них з боку різних верств українського суспільства, зростанні їх авторитету тощо.

Духовні освітні установи відігравали вагомую роль у посиленні позицій православної церкви в Україні. Кількість слухачів релігійних навчальних закладів постійно збільшувалася, що в свою чергу забезпечувало парафії кваліфікованими спеціалістами. Так, кількість слухачів КДАіС УПЦ з 1990 по 2001 рр. збільшилася в 18,5 разів⁶⁸. Кількість учнів та студентів освітніх установ УПЦ КП з 775 чоловік у 1990 р. зросла до 4681 чоловік у 2001 р.

Учні та студенти духовних навчальних закладів ставали активними учасниками діяльності православних громадських об'єднань, що почали виникати з другої половини 90-х рр. ХХ ст. Під егідою УПЦ у 1999 р. було утворено "Спілку в ім'я преподобного Нестора літописця". Головою спілки було обрано викладача КДА УПЦ, архімандрита Гавриїла (Кризну). Організація складалася з кількох секцій: патріотичної, освітньої, екологічної, благодійної, спортивної. 3 квітня 2001 р. члени спілки відвідали Цюрупинський дитячий інтернат для дітей-інвалідів; 9 травня 2002 р. в Українському домі м. Києва пройшла молодіжна акція "Данина пам'яті", в якій взяли участь члени спілки, священники-ветерани, православна молодь⁶⁹. Із кінця 90-х рр. ХХ ст. у Західній Україні виникло громадське об'єднання "Українська молодь - Христові". До його складу входили студенти світських ВНЗ, Львівського католицького університету, Львівської духовної академії УПЦ КП, інших державних і православних освітніх установ. Основний напрямок роботи - пропаганда здорового способу життя, місіонерська й благодійна діяльність. Ці заходи учнівської та студентської молоді духовних навчальних закладів посилювали авторитет православних конфесій серед населення України.

Таким чином, зміни, що відбулись у суспільній свідомості щодо релігії, створення законодавчої бази державно-церковних відносин, швидке зростання чисельності православних релігійних громад при гострій нестачі кваліфікованих священнослужителів зумовили необхідність створення системи духовної освіти в Україні.

Остання у 1991 - 2001 рр. будувалася на основі власних концепцій і моделі. Вони були націлені на поетапне надання духовної освіти, що забезпечувало її ґрунтовність. Водночас ця модель мала чітку спеціальну (професійну) спрямованість, забезпечуючи підготовку спеціалістів різної

кваліфікації. Структура православних навчальних закладів, яка будувалася відповідно до прийнятої моделі освіти, відповідала попиту на кадри певної спеціалізації. Це позначилося на відкритті нових відділень духовних училищ, формуванні кафедр академій, демократизації системи управління тощо.

Іншим важливим компонентом системи православної освіти була мережа навчальних установ. На процес її формування вплинув церковний розкол українського православ'я, який спонукав кожен конфесійний готувати власні кадри священнослужителів. Побудова мережі духовних учбових закладів у незалежній Україні здійснювалась епархіальними управліннями при підтримці священних синодів тієї конфесії, до якої канонічно належала освітня установа. Цей процес супроводжувався міжконфесійними конфліктами, причиною яких був перерозподіл сфер впливу і майнові суперечки. Зростання мережі православних духовних навчальних закладів, а також перебудова її структури здійснювалися при досить низькому рівні фінансування. Це спричинило залучення широкого кола додаткових джерел надходження коштів, платність навчання, використання праці слухачів у проведенні ремонтних робіт.

Перегляд місця й ролі церкви в суспільному житті незалежної України знайшов своє відображення у православній духовній освіті. Церковні навчальні заклади в 90-ті рр. ХХ ст. стали більш відкритими, що позначилося на участі слухачів у діяльності громадських об'єднань всеукраїнського та регіонального значення, проведенні спільних конференцій із державними ВНЗ і духовними освітніми установами інших конфесій. Ці заходи позитивно впливали на міжпра-вославні й міжконфесійні відносини в Україні.

¹Поспеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. - Москва, 1996. - 468 с.

²ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 25. - Спр. 12. - Арк. 5 - 12.

³Черкасова Л. В. Конфесійна структура і динаміка розвитку релігій в сучасній Україні // Аватар. - 2001. - N 1. - С. 11 - 13.

⁴Декларація про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Збірник постанов Уряду України. - 1990. - N 7. - С. 5; Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про свободу совісті і релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - N 25. - С. 656 - 688; Закон України "Про власність" // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - N 20. - С. 20 - 24; Закон України "Про альтернативну невійськову службу" від 12 грудня 1991 р. // Збірник постанов Уряду України. - 1992. - N 1. - С. 16 - 18; Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - N 5. - С. 225 - 234.

⁵Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про свободу совісті і релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - N 25. - С. 656 - 688.

⁶Головні хронологічні дати з історії Київського патріархату // Православний вісник. - 1997. - N 7/8. - С. 29 - 31.

⁷ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 32. - Спр. 2922. - Арк. 13 - 19.

⁸ Определения Архиерейского собора // Журнал Московской патриархии. - 1990. - N 5. - С. 6 - 12.

⁹ Постанови Собору Української православної церкви з питань повної самостійності УПЦ // Православний вісник. - 1991. - N 12. - С. 3 - 8.

¹⁰ Постанови Всеукраїнського православного Собору 25 - 26 червня 1992 р. // Православний вісник. - 1992. - N 8. - С. 5 - 10.

¹¹ Історія України. Навчальний посібник. - Севастополь, 2003. - 135 с. стр. 162

¹² Релігійні організації України станом на 1 січня 1994 р. // Людина і світ. - 1994. - N 10. - С. 10 - 12.

¹³ Дмитрій, Патріарх Київський і всієї України УАПЦ. Дискусійні думки про об'єднання церков. - К., 1999. - 132 с.

¹⁴ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Київської та Івано-Франківської духовних семінарій УАПЦ від 25.07.1991 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Боринської регентсько-дяківської школи УАПЦ від 29.07.1992 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁵ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту київських духовних семінарії та академії УПЦ від 29.07.1992 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁶ Розанова Н. Хмельницьке духовне училище Української православної церкви // Православний вестник. - 1992. - N 5. - С. 7.

¹⁷ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Волинської духовної семінарії УПЦ КП від 23.11.1992 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту київських духовних семінарії та академії УПЦ КП від 05.04.1993 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Чернігівського духовного училища УПЦ КП від 05.04.1993 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁸ Ісіченко І. Життя Східної єпархії УАПЦ // Успенська вежа. - 1994. - N 2. - С. 8.

¹⁹ Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статутів Хустського, Рівненського, Межирицького училищ УПЦ, Запорізького духовного училища УПЦ КП від 21.02.1995 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Почаївської духовної семінарії УПЦ від 15.03.1995 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Полтавського духовного училища УПЦ від 25.11.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Луганського церковно-співочого училища УПЦ від 26.06.1999 р.; Постанова

Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Сумського пастирсько-богословського училища УПЦ від 30.11.2000 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²⁰ Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Дніпропетровського духовного училища УПЦ КП від 26.06.1996 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Тернопільського духовного училища УПЦ КП від 26.08. 1996 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Рівненського духовного училища УПЦ КП від 11.12.1996 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Житомирської духовної школи УПЦ КП від 11.01.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Івано-Франківської духовної семінарії УПЦ КП від 25.03.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Збаразької духовної семінарії УПЦ КП; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статутів львівських духовних академії і семінарії; Коломийського духовного училища УПЦ КП від 25.12.1997 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²¹ Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Східно-Українського духовного училища УПЦ КП від 21.05.2000 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²² Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Івано-Франківської вищої богословської академії УАПЦ від 30.08.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту колегії св. Петра Могили УАПЦ від 21.05.1999 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Тернопільської духовної семінарії від 15.11.1999 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²³ Вести из Свято-Кирилло-Мефодиевской семинарии Русской истинно-православной церкви за границей // Вестник ИПЦ. - 1998. - N 14. - С. 42.

²⁴ Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Кам'янець-Подільського духовного училища УАПЦ від 26.04.2001 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²⁵ Церкви і релігійні організації України у 2001 році // Довідник Державного комітету України у справах релігій. - К., 2002. - С. 160 - 162.

²⁶ Релігійні організації України станом на 1 січня 2001 р. // Людина і світ. - 2001. - N 1. - С. 26 - 29.

²⁷ Масальський В.І., Белікова Н. Ю. Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. - 2000. - N2. -С. 282 - 287.

²⁸ Дані про кількість релігійних організацій у Донецькій області на 1.01.2001р. // Поточне діловодство управління у справах національностей, міграції та релігій Донецької обласної держадміністрації (2002).

²⁹ *Козловський І. А.* Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення // Схід. - 2000. - № 3. - С. 66 - 69.

³⁰ Советский энциклопедический словарь - Москва, 1983. - 1600 с; Москва, 1997. - 829 с.

³¹ *Лопятин В. В., Лопятин Л. Е.* Русский толковый словарь. - Москва, 1997. - 829 с.

³² *Косик В.* Православная церковь и образование (Интервью с ректором Православного Свято-Тихоновского Богословского института протоиереем Владимиром Воробьевым) // Педагогика. - 1998. - № 1. - С. 61 - 65.

³³ Концепція духовної освіти Української автокефальної православної церкви. - Харків, 1999. - 19 с.

³⁴ Національна доктрина розвитку освіти від 17 квітня 2002 р. // Освіта України. - №33. - С.4 - 6; Людина і світ. - 2001. - №1. - С. 28.

³⁵ Статут Житомирської духовної школи УПЦ КП // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 41. - Арк. 123 - 131.

³⁶ Статут колегії патріарха Мстислава Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 45. - Арк. 69 - 73.

³⁷ Протокол №12 засідань Колегії комітету та документи до нього від 25.12.1997 // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 45. - Арк. 69 - 73.

³⁸ Житомирська духовна школа // Інформаційний вісник Житомирської єпархії УПЦ КП. - 2000. - № 1. - С. 4.

³⁹ *Кальниць Ю.* Духовні школи в Україні: загальний огляд // Людина і світ. - 2001. - № 4. - С. 32 - 37.

⁴⁰ *Костикова М. Н.* К вопросу о новейшей истории профессионального религиозного образования // Государство, религия, церковь в России и за рубежом: Информационно-аналитический бюллетень. - 1999. - № 3. - С. 3 - 12.

⁴¹ Правила вступу в Колегію Патріарха Мстислава на 2001/2002 навчальний рік: Пам'ятка абітурієнта. - Х., 2001. - 3 с.

⁴² Статут Вищої Богословської академії при управлінні Івано-Франківською єпархією УАПЦ // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 100 - 125.

⁴³ Відомість адміністративно-викладацького складу київських духовних академії і семінарії Української православної церкви станом на 1.09.1992 р. // Поточне діловодство київських духовних академії й семінарії Української православної церкви.

⁴⁴ Список адміністративно-викладацького складу Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату станом на 1.09.1997 р. // Поточне діловодство Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату.

⁴⁵*Пранутніков Г.* Духовне училище в Чернігові // Православний вісник. - 1989. - N 12. - С. 8.

⁴⁶ Протокол N 12 засідань Колегії комітету та документи до нього від 24.12.1996р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк.69 - 71.

⁴⁷ Статут Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 69 - 71.

⁴⁸ Статут про управління Української православної церкви // Православний вісник. - 1991. - N 5. - С. 10 - 23.

⁴⁹ Статут Київської духовної академії Української православної церкви // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. -Спр. 24. - Арк. 239 - 245.

⁵⁰*Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской духовной академии // Православный вестник. - 2001. - N 3. - С. 21 - 29; Правила вступу в колегію патріарха Мстислава на 2001/2002 навчальний рік.

⁵¹*Новиченко М.* Про деякі особливості міжконфесійних відносин в Україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. - 2001. - С.21-27.

⁵²*Юраш А.* Львівська Духовна академія і семінарія Української православної церкви Київський патріархат. - Л., 2002. - 4 с; *Пранутніков Г.* Вказ. праця.

⁵³ Договір між Рівненським єпархіальним управлінням УПЦ та Свято-Троїцьким чоловічим монастирем с. Межиріч // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 36. - Арк. 207.

⁵⁴ Протокол N 1 засідань Колегії Комітету та документи до нього від 29.01.1999 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 25. -Арк. 135 - 139.

⁵⁵ Лист голові Тернопільської облдержадміністрації Л. Ковалю від єпископа тернопільського Іова від 26.07.96 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 79.

⁵⁶ Лист начальника управління Луганської облдержадміністрації О. Козенка до голови Держкомрелігій В. Бондаренка від 26.09.2000 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 113.

⁵⁷ Відомість адміністративно-викладацького складу КДАіС УПЦ на 2001/2002 навчальний рік // Поточне діловодство, київських духовних академії і семінарії Української православної церкви; *Забуга Н.* Вказ. праця. - С. 27.

⁵⁸ Особова справа ректора колегії патріарха Мстислава, кандидата філологічних наук, архієпископа Ігора (Ісиченка) // Поточне діловодство колегії патріарха Мстислава Української автокефальної православної церкви.

⁵⁹ Кандидат богослов'я - це звучить круто // Інформаційний бюлетень УПЦ КП. -1998. - N 3. - С. 12.

⁶⁰Костикова М. Н. Государство, религия и церковь в России и за рубежом // Информационно-аналитический бюллетень. - 2001. - N 2. - С. 15 - 17.

⁶¹ Список викладачів, що працюють по сумісництву (2001/2002 навчальний рік) // Поточне діловодство Донецького державного інституту штучного інтелекту.

⁶² Алексеев В. От правления Свято-Кирилло-Мефодиевской заочной духовной семинарии // Вестник ИПЦ. - 2000. - N 3. - С. 11 - 13.

⁶³Рощина Л. О. Педагогічні кадри у закладах православної духовної освіти України у 90-ті роки ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. - 2004. - N 1. - С. 77 - 87; Юраш А. Вказ. праця; Забуга Н. Вказ. праця.

⁶⁴ Закон України "Про пенсійне забезпечення" від 06.12.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - N 1. - С. 10 - 34; Відомості Верховної Ради України. - 1991. - N 25. - С. 667.

⁶⁵ Постанови Священного Синоду Української православної церкви від 3 - 4 березня 1992 р. // Православний вісник. - 1992. - N 5. - С. 2 - 3.

⁶⁶ Духовное образование // Православний інформаційно-аналитический бюллетень. - К., 2002. - 43 с.

⁶⁷ Звіт начальнику Печерського РУГУ МВС України в м. Києві від 20.09.2001 р. про загальну кількість викладачів і студентів київських духовних академії і семінарії Української православної церкви, що проживають і прописані на території Києво-Печерської лаври // Поточне діловодство київських духовних академії і семінарії Української православної церкви.

⁶⁸ Статистичний звіт за 12 років існування київських духовних шкіл Української православної церкви // Поточне діловодство київських духовних академії і семінарії Української православної церкви.

⁶⁹ Спілка православної молоді України в ім'я преподобного Нестора Літописця: історія і сьогодення. - К., 2001. - 5 с; Масальський В. І., Белікова Н. Ю. Вказ. праця. - С. 15.

In the article the process of alteration of orthodox spiritual education is considered his influence on strengthening of position of orthodox churches in Ukrainian society, a network and structure of orthodox educational establishments, system of financing, material base and social status of teachers is trained.